

Metaforinė ažuolo kulto raiška lietuvių etnokultūroje (pagal žemaičių legendą „Baublys“)

REGINA KOŽENIAUSKIENĖ

Vilniaus universitetas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

El. paštas: regina.kozeniauskiene@ff.vu.lt

Publikacijoje pateikiamas naujas „Baublio“ vertimas, skirtas pirmojo Lietuvoje istorijos muziejaus 200-osioms įkūrimo metinėms. Įvadinėje dalyje samprotaujama apie spėjamą žemaičių legendos autorių, eilėmis pagerbusį tūkstantmečio ažuolo kamieną be paliovos triūsiančią „bitelę“ D. Pošką, jo domėjimąsi senovinėmis religinėmis apeigomis, mitologija, gilinimąsi į lietuvių tautos ištakas, atsivadimą senosios pagoniškosios Lietuvos istorijai.

Pagrindinis autorės tikslas – paanalizuoti dviejų tipų *ažuolo* – *antgamtinės būtybės* ir *žmogaus* – *ažuolo* metaforų perkėlimo modelius lietuvių etnokultūroje remiantis šio medžio vardo etimologija ir kaimyninių tautų etnolingvistiniais tyrimais, taip pat pasitelkiant ažuolo metaforinės raiškos ir jos transformacijų kontekstą. Prieinama prie galimos išvados, kad ažuolo vardą lietuviai taria meiliai, nevengdami ir eufemizmų, kelių pakopų darybinių deminutyvinių formų (plg. *ažuolužėlytėlis*), dėl tabu (jaučiant baimę) prieš stiprią ir labai galingą jame gyvenančią dvasią. Tokia raiška rodo antropomorfinį šio medžio kultą. Konkrečiais tektais parodoma, kad net pats moderniausias šių laikų metaforų perkėlimo modelis yra kognityvinių mąstymo modelių tąsa ir atspindys kalboje, tradicinė tautos mentaliteto raiška.

Raktažodžiai: Baublys, ažuolo metaforos, etnokultūra, etnolingvistika, pagoniškoji Lietuva

BAUBLYS (1)

Žemaičių legenda

1.
*Paklausyk! Koks garsas girioj?
Gal tai stumbras sumaurojo?
Gal tai vėtra neša myrį?
Gal tai priešas atgrūmoja?
Čia iš debesų lyg krinta
Ir Perkūną net užgožia,
Čia jo aidas tolsta, rimsta,
Tyliai šlama, tykia ošia.*

(1) Iš lenkų kalbos vertė Regina Koženiauskiėnė. Originalo tekstas – 160 eilučių (arba 20 numeruotų aštuoniaeilėlių). Kūrinys saugomas VUB Rankraščių skyriuje, Filomatų fonde: VUB RS, F24–133.

2.

Ne, ne stumbras sumaurojo,
 Ne, ne vėtra neša myrį,
 Ir ne priešas atgrūmoja,
 Tik Baublys riaumoja girioj.
 Lietuvos miškų karalius
 Amžius stovi nepalinkęs,
 Juokiasi iš vėtros valios,
 Trankosi šakom galingom.

3.

Kaip uola didingo stoto –
 Galvą debesim pridengus,
 Net nepaiso, kai putotos
 Plaka šonus aršios bangos.
 Veltui jūra taip putoja,
 Veltui niršta prieš valdovę,
 Turi nusilenkti uolai,
 Kai ši išdidžiai taip stovi.

4.

Taip tamsių miškų karalius
 Vėtrų atremia siautimą,
 Nes Perkūnas saugo valią –
 Rimgaudo atsiminimą.
 Baublį saugo jis akylai:
 Juk kasdien iš jo pavėsio
 Smilkalai kvapnieji kyla
 Ir pagarbios giesmės šviesios.

5.

Kardas Rimgaudo plieninis
 Dar krauju Rusios varvėjo,
 Ir, Mogilną prisiminęs,
 Sviatoslavas dar virpėjo,
 Kai Žemaičių ir Lietuvių
 Vis nerimstantis valdovas
 Vėl turėjo su kariūnais
 Stoti į nelemtą kovą.

6.

Girių stumbras mat uvėriai
 Trypė Žemaitijos grūdą,
 Žmogų gąsdino ir žvėrį,
 Žemdirbį nekaltą žudė.
 Nugalėjęs prie Mogilnos
 Rimgaudas vėl tempė lanką
 Ir gerumo tautai pilnas
 Gaudynes baisiąsias rengė.

7.

Isako dėl šito žygio
Visas kraštas jau sulaukė,
Pramogos, šlovė, laimikis
Riterius narsius sutraukė.
Kaip kad žirgas tarp ristūnų
Galvą iškelia išdidžią,
Tokį taurų karaliūną
Mindaugą būrys išvydo.

8.

Džiaugias Lietuva jaunyste –
Vasara penkiolikmečio,
Jaučia išmintį, pažįsta
Jėgą jo ir dorą mato.
Džiaugias, kaip šlovės jis siekia,
Ją pelnyti šauniai moka,
Spąstus pastatyt jam niekis,
Drąsiai ir taikliai jis smogia.

9.

Jau ragai medžioklės gaudžia:
Miško tankumyno pusėj –
Gudrūs spąstai grobį jaučia,
Priešais – Mindaugas narsusis.
Nenustygdamas vaikiną
Krato ilgą, smailią ietį,
Rimgaudas šalia mėgina
Kuoką didelę ir kietą.

10.

Kiek skalikų daugel gena,
Mišką drebina lojimas,
Jaučia stumbras žiaurų planą,
Bet, paniekinęs likimą,
Stojas, klausos, baubia grasiai,
Trypia kojom, sprandą riečia,
Uodžia šnervėm grėsmingasis,
Ar arti, ar daug jo priešų?

11.

Ragą purto, sprandą riečia,
Baubia, net giria vaitoja,
Silpną tinklą tūžliai plėšo,
Drasko kilpas, trypia kojom,
Įniršis nuo to tik auga,
Drimba baltos snukio putos,
Ten, kur riteriai jo laukia,
Puola rūsčiai kaip pasiutęs.

12.

*Mato Mindaugas narsuolis
Stumbro šelstančio ataką,
Pasirengęs kirčio šuoliui,
Puola priekin lyg apakęs.
Bet vedžioja ranką nirčių
Jaunas karštis pirmutinis:
Nusitaikęs į pat širdį,
Kliudo tik žvėries krūtinę.*

13.

*Juodas kraujas srūva šonu,
Stumbras sukaukė iš skausmo,
Girioj aidi jo dejonė,
Šoka jautis kraupiai bausmei,
Mindaugą jau siekia koja,
Negi kris jis iš rikiuotės?!
Ak, drąsa! Kiek ji kainuoja!
Kaina jauno – rizikuoti.*

14.

*Bet lyg savo akies vyzdį
Saugo Rimgaudas sūnelį:
Lekia ir žaibu pavijęs
Kuoka stumbrui kakton skelia.
Ar gebės kas apsaakyti
Džiaugsmą tėvo kuo švelniausią,
Kai patirt jam lemta šitai –
Gelbėt sūnų mylimiausią?!*

15.

*Mindaugas nuščiuvęs stojas
Ir į glėbį tėvo puola,
Rauda Rimgaudas, bučiuoja
Veidą brangujį jaunuolio.
Džiaugsmas dvigubas, jau skamba
Balsas riterių garsingas:
Tėvo laimei būti lemta
Ir dar šlovei pergalingai.*

16.

*Aštrūs kirviai kerta pušį,
Medžių milžinų paunksmėj
Kyla aukuras garbusis,
Girioj girdis džiaugsmo šūksniai.
Pats Krivė Krivaitis laukia:
Stumbrą pranašingai lemtą
Laimina – ir brolių auką
Deda jau ant laužo švento.*

17.

*Rimgaudas tą savo kuoką
Žemėn ligi pusės smeigia,
„O Perkūne, – taria, – tokią
Globą mano tautai teiki,
Kaip šis ginklas palaimingas,
Jis išgelbėjo man vaiką.
Priešams būki Tu rūstingas,
Lietuvą gink visą laiką“.*

18.

*O stebukle! Nemarūnas
Tąsyk griausmas sudundėjo,
Iš dangaus patsai Perkūnas
Į lietuvių pažiūrėjo.
Siuntė žaibą, ugnį šventą –
Ir ugniakuras liepsnojo,
Juodas dūmas kilo, lemtą
Mirksniu stumbrą paaukojo.*

19.

*Rimgaudo gi kuoka toji
Žalią šaką tuoj išleido,
Greitai jo liemuo plėtojos,
Štai jau ir pavėsi skleidžia.
Puola Lietuva ant kelių,
Meldžia nuolankiai Praamžių:
„Būk pašlovintas, dauggali,
Mus globok per amžių amžius“.*

20.

*Ir dabar Baublys dar stovi,
Amžiais tvirtas, nepalinkęs,
Po šakom dievams aukojo
Čia Žemaičiai rūpestingi.
Saugo jį Perkūnas meiliai:
Juk kasdien iš jo pavėsio
Smilkalai jam kilo gailūs
Ir pagarbios giesmės šviesios.*

Kernavė, 1823 rugpjūčio 24

ĮVADINĖS PASTABOS APIE „BAUBLĮ“ IR JO SPĖJAMĄ AUTORIŲ

Apie anoniminių „Baublio“ autorių kai ką pasako pats tekstas, ypač prie jo esantys autoriaus komentarai. Jie ir šiek tiek pasufleruoja autorių, ir kartu užduoda ne vieną mįslę: „Tai eilės, parašytos kai kieno pageidavimu pagerbti Paškevičiui, kuris iš seno ažuolo (Baublio) kamieno įsirengė lietuvišką literato kambarėlį“. Kas tas asmuo (ar asmenys, lenk. *iest to wiersz napisany z powodu żądania czyegos*), geidęs pagerbti D. Pošką ir paprašęs gebantį eiliuoti žmogų parašyti kūrinį „Baublys“ (originalo kalba: *Baublis*), kurio paantraštė „Žemaičių legenda“? Kas pats autorius? Mįslė galutinai lieka neatsakyta ir po 200 metų nuo Baublio

įkūrimo. Neseniai išėjusioje S. Skrodenio antologijoje [1] (2) tuo autoriumi nurodytas Jonas Čečiotas (tiesa, skliaustuose ir su klaustuku). Taigi tai tik spėjimas, bet be jokių paaiškinimų. Iš dalies galima būtų palaiškyti S. Skrodenio spėjimą ir pridurti, kad kai ėmiausi „Baublio“ vertimo į lietuvių kalbą, pirmoji mintis buvo kaip tik apie J. Čečiotą [2] (3). Panaši stilistinė raiška, leksika, eilėdara, panašūs motyvai ir bandymai M. Strijkovskio (Maciej Strykowski) maniera parašyti eiliuotą Lietuvos istoriją (4). „Baublys“ skambėjo kaip vienos iš jau girdėtų J. Čečioto giesmių aidas – romantiškai perteikto pagoniškojo tikėjimo, legendų ar epo detalių atgarsis, pagaliau gana reikšmingų mitologizuotų XIII a. Vidurio Lietuvos (5) istorijos įvykių – prieš pat karališkosios Lietuvos valstybės pradžią. Atkreiptinas dėmesys ir į panašaus pobūdžio kruopščius autoriaus komentarus, bet tik tiek.

Autorius savaip interpretuoja žmonių lūpose skambėjusios, bet neišlikusios lietuvių legendos fragmentą, papasakotą M. Strijkovskio *Lietuvos Kronikoje*, iš dalies perteiktą M. Husoviano „Giesmėje apie stumbrą“, įvairiomis formomis besikartojančią XIX a. filomatų kūryboje. Kaip filomatai išgarsino Lietuvą, suromantino jos istorinę praeitį, kaip vertino D. Poškos pastangas ir įvairiapusę kūrybinę veiklą, galima spręsti kad ir iš plačiai žinomų garsiojo filomato Adomo Mickevičiaus „Pono Tado“ eilučių, parašytų Paryžiuje praėjus ketveriems metams po Poškos mirties:

*Ar gyvas dar Baublys, kurio liemens drūtumas
Senatvėj taip išpurto, lyg erdviausias rūmas?
Ten dvylika žmonių prie stalo sėst galėjo...*

Artimo A. Mickevičiaus bičiulio J. Čečioto patriotizmas buvo itin ryškus. Tikėtina, kad šiltą vasaros rugpjūtį (pasirašyta 1823 m. rugpjūčio 24 d. data) jis galėjo viešėti Kernavėje (aplink Kernavę buvo nemaža jo bičiulių tėvonijų ir dvarų) ir įkvėptas paslaptingos senosios Lietuvos sostinės grožio – jos piliakalnių, Aukuro, Krivaičio ir Pilies kalnų (6) galėjo parašyti „Baublį“. Pasitelkus kontekstą, galima pasakyti, kad tie poeto metai buvo pažymėti didžiausio kūrybinio įkvėpimo. Kaip tik tais metais J. Čečiotas Vilniuje įsteigė „Kastalijos“ klubą, kurio pavadinimas rodo, kad į jį buvo kviečiami Apolono ir mūzų šaltinio vandens ištroškę poetai. Vilniaus universitete tuo metu studijavo ir garsus žemaitis S. Stanevičius. Pabrėžtinas

- (2) Į antologiją įdėtas pirmasis nerimuotas V. Laurynaičio „Baublio“ vertimas, pirmą kartą išspausdintas: *Aitvarai*, 1991, Nr. 2, p. 22–27.
- (3) Jonas Čečiotas (1796–1847), VU auklėtinis, filomatas, poetas; tuo pačiu metu Vilniaus universitete studijavo poetai Adomas Mickevičius, Tomas Zanas, iš Žemaitijos – Simonas Stanevičius.
- (4) Filomatai, vertinę poeziją, buvo labai atsidadę istorijos studijoms. Sklandžiai sueiliuotos legendos pasakojimas yra pagrįstas senosiomis tradicijomis, Lietuvos praeities išmanymu. Pavyzdžiui, minėtosios J. Čečioto *Giesmės* yra paremtos kruopščiai išstudijuotais istorijos paminklais, ypač M. Strijkovskio *Lietuvos Kronika* ir T. Narbuto darbai, prie kiekvienos nurodant tikslų šaltinį, tomą, puslapį.
- (5) Mindaugas vainikuotas karaliumi 1253 m.
- (6) Istorikas ir etnografas Konstantinas Tiškevičius (1806–1868), su kuriuo J. Čečiotas bendravo ir susirašinėjo, knygoje *Neris ir jos krantai* [8], aprašydamas savo mokslo kelionę 1857 m., kurioje viena gražiausių jos stotelių – Kernavė, „tos senosios Lietuvos kunigaikščių sostinės“ paminklas, parodo ją tokią, kokia ji iškyla ir anoniminio autoriaus žemaičių legendoje „Baublys“: „Ten pirmoji Lietuvos vyriausiojo kunigo buveinė. Ten pirmoji Amžinojo Židinio vieta“. Kernavei skirta visa XIX knyga (p. 257–272). K. Tiškevičius minimoje knygoje papasakoja apie kunigaikštį Rimgaudą ir jo sūnų Mindaugą, kuris esą Kernavėje užėmė sostą 1242 metais. K. Tiškevičius rašo, kad Kernavė likusi Lietuvos kunigaikščių rezidencija ligi Gedimino laikų. Vėliau trumpai papasakoja kitą legendą apie stumbro medžioklę ir Vilniaus įkūrimą. Taigi žemaičių legendoje „Baublys“ stumbro medžioklė tampa ir pirmosios lietuvių kunigaikščių sostinės – Kernavės – įkūrimo temos pagrindu, tarsi įvadu į Vilniaus įkūrimo legendą.

sutapimas! Parašymo metai ir mėnuo sutampa su S. Stanevičiaus „Šlove Žemaičių“ (1823 m. rugpjūčio 3 d.). Šioje odėje taip pat pasveikinamas Rimgaudas ir Mindaugas: *Sweiks Ringaude mūsų tėve! Sweiks Mendauge karalunay!*, tiesa, minimi ir kiti senosios Lietuvos kunigaikščiai. Kuo svarbūs ir išskirtiniai 1823 metai? Kodėl būtent tais metais norėta pagerbti D. Pošką? Gal taip savo eilėmis jaunieji filomatai ir jų bičiuliai palaikė buvusį tos pačios Kražių gimnazijos auklėtinį, jau tuo metu 66 metų senelį žymųjį poetą žemaitį Dionizą Pošką, gal taip patriotiškai atsakė į 1823 metų susidorojimą su „Juodaisiais broliais“, anticarine Kražių gimnazijos moksleivių organizacija? (7). O gal buvo kita proga? Galbūt eilės parašytos „Baublio“ muziejaus įsteigimo dešimtosioms metinėms? Gal jas parašė arba užsakė kraštiečiai S. Stanevičius, rašęs ir lenkiškai, ir lietuviškai? (8). D. Poška, kaip pagrindinė Žemaičių kultūrinio sąjūdžio figūra, turėjo daug talento gerbėjų ir idėjų palaikytojų (9).

Romantiškai aprašytoje Stumbro medžioklėje veikia svarbiausi pagoniškosios Lietuvos karaliai – tarsi kertiniai akmenys, ant kurių laikėsi jos galybė ir nepriklausomybė: į pirmą planą iškeltas Lietuvos kulto objektas medžių karalius Ažuolas, žmonių nuo seno vadinamas Baubliu (10), po kurio šakomis garbinti senovės dievai (čia minimas aukščiausiasis dievaičių globėjas Perkūnas, kūrenama šventoji ugnis, prie kurios aukuro budi pats Krivis Krivaitis – vyriausiasis lietuvių dvasininkas). Kūrinio siužetas sukasi apie Lietuvos legendų objektą – miško žvėrių karalių Stumbrą (11), be galo stipraus ir klastingo Lietuvos priešo simbolį. Baisiam žvėries žiaurumui, jėgai ir atšiaurumui pasipriešina ir jį įveikia kunigaikštis Rimgaudas, jam talkina jaunutis penkiolikmetis jo sūnus Mindaugas, būsimas Lietuvos karalius.

„Baublys“ – pačios Lietuvos archetipas, pagoniškojo tikėjimo simbolis. Autorius aprašo stebuklingą Baublio gimimą iš įbestos lazdos, lietuvių vadinamos bubuliu (12), kuria Rimgaudas nudobė galingąjį stumbrą, parodo lietuvių ištikimybę sudvasintam ažuolui, mintyse nuolat veda metaforines paraleles tarp ažuolo ir žmogaus. Ir kariūno kunigaikščio Rimgaudo, ir jo sūnaus Mindaugo, kaip didelės, narsios, nepriklausomos pagoniškosios Lietuvos simbolių, nepalaužiama dvasia, drąsa, karingumas, išdidumas prilįgsta Baublio didybei, jėgai ir galiai.

(7) Žr. [4, 453].

(8) Atidžiai palyginus *Giesmelių* ir „Baublio“ autorių rašyseną, galima matyti skirtumų: „Baublio“ autoriaus rašysena labai kaligrafiška, raidės smulkesnės, lygesnės, ryškiai pasvirusios į dešinę, lengviau įskaitomos negu *Giesmelių* autoriaus. Neatmetama ir versija, kad kūriniai galėjo sklisti nuorašais (tai tipiškas kūrinių skleidimo būdas XIX a.). Galima spėti, kad arba pats autorius, arba kūrinio užsakytojas, arba nuorašą padaręs asmuo galėjo būti filomatas, dėl to jis ir saugomas Filomatų fonde. Taigi mįslė lieka iki galo neįminta: spėjamas autorius, spėjamas kūrinio užsakytojas, spėjamos ir užsakymo intencijos.

(9) Be S. Stanevičiaus, jis susirašinėjo su vyskupu Juozapu Arnulpu Giedraičiu, su gerai gebėjusiais eiliuoti Antanu Klementu, Leonu Uvainiu, Silvestru Valiūnu, Kajetonu Nezabitauskiu ir kitais kūrėjais. Pats siuntė eiliuotus laiškus Ksaverui Bogušui, Tadeušui Čackiui, susirašinėjo su Vilniaus universiteto profesoriais Joachimu Leleweliu ir Ivanu Loboiko. D. Poškos literatūriniai ryšiai buvo iš tiesų platus.

(10) Baublio gimimas siejamas su kunigaikščio Rimgaudo surengta įsisiutėjusio stumbro medžiokle: *Girių stumbras mat uvėriai // Trypė Žemaitijos grūdą, // Žmogų gąsdino ir žvėrį, // Žemdirbį nekaltą žudė.*

(11) Lenk. *zubr*. Stumbro žiaurumas, begalinė jėga, siaubą kelianti išvaizda aprašyta M. Husoviano „Giesmėje apie stumbrą“ (1523). Toks galingas, įmiršęs, bausis, šelstantis jis vaizduojamas ir „Baublyje“.

(12) Šio medžio vardas etimologiškai siejamas su babilu (storuliu) ir bubuliu – buku pagaliu, tokiu apskritu daiktu. Legendoje minima stora kuoka gal ir yra tas bubulys (bukas pagalys), kuriuo Rimgaudas trenkė stumbrui į kaktą ir išgelbėjo sūnų Mindaugą, o paskui smeigė jį į žemę ir tas, stebuklingai sužaliavęs, išaugo į galingą ažuolą BAUBLĮ. Baubliu lietuvių vadinamas ir išpuvęs medis (D. Poškos Baublys iš tiesų buvo bebaigiąs savo amžių, viduje 50 cm nuo apačios jau papuvęs, piemenų išdeginomis šaknimis. Reikėjo jį gelbėti nuo visiško sunaikinimo. Antraip, D. Poškos prisipažinimu, jis nebūtų drįšęs nukirsdinti šventojo ažuolo).

ĄŽUOLO – ANTGAMTINĖS BŪTYBĖS IR ŽMOGAUS – ĄŽUOLO METAFOROS

Bet kuris net pats moderniausias šių laikų metaforų perkėlimo modelis yra seniausių laikų nusistovėjusių kognityvinių mąstymo modelių tąsa ir atspindys kalboje, tradicinio tautos mentaliteto raiška.

Žemaičių legendoje „Baublys“ – kulto medis – išskirtinis, ypatingas, šventasis (13) ąžuolas, mitinė būtybė, tarpininkas tarp žemės ir dangaus, globėjas, užtarėjas prieš dievaitį Perkūną. Anoniminis autorius apie Baublį kalba kaip apie jaučiančią būtybę, pagarbiai, su pietizmu.

Legendoje vartojamos antropomorfinės personifikacijos rodo, kad Baublys – didinga antgamtinė būtybė: „tamsių miškų karalius“, išdidus, balsingas, baubiantis, būbiantis, jo balsas stiprus, galingas, gašdinantis priešą, jis juokiasi, kvatoja, kaip koks narsusis karžygys „vėtrų atremia siautimą“, baubdamas įspėja apie pavojų, gina, globia lietuvį, saugo jo ūkį, pasėlius, šeimą, namus nuo artėjančios gamtos stichijos ar baisaus žvėries. Tiesa, tas Baublio balsas, įspėjantis apie artėjančią priešą, sunkiai identifikuojamas: ne žmogaus, bet vis dėlto gyvos būtybės: tokiu storu balsu baubia arba būbia mitinis jautis ar jo gentainis stumbras (plg. *baubti, baukti, bubenti, būbti, būkauti, bubinti, bubyti*). Baubliu lietuviai vadina ir garnių šeimos paukštį. Gal šis paukštis iš ąžuolo bubena tokiu antgamtišku balsu? Panašų garsą dar skleidžia grėsmingai gausdamos bitės (14). Taigi gal jame gyvenantis bičių dievaitis lietuvius įspėja apie būsimą priešą artėjimą? Mat ąžuolas siejamas su medaus ir bičių dievu Bubilu (15). Etimologiškai (16) *baublys, būblys* paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės ir turi atliepinių kitose indoeuropiečių kalbose: skr. *bukati*, gr. *boubalios*, lot. *bubalus, bubo, bos, bubere*, plg. lat. *baubt*, rus. *byk, bujvol*.

Baublio balsas drebbina žemę, jis tuo metu, nors ir senas, dar labai stiprus, „amžius stovi nepalinkęs, juokiasi iš vėtros valios, trunkosi šakom galingom“, tokia tuo metu buvusi ir Lietuva. Baublį gerbia, saugo ir globoja pats galingasis dievas Perkūnas. Mat jam kasdieną iš Baublio „pavėsio smilikalai kvapnieji kyla ir pagarbios giesmės šviesios“. Juk tą patį ir D. Poška rašo apie savo Baublį: čia „Perkūnasui degė avys, ožkos“.

Taigi pirmoji metaforų grupė ĄŽUOLAS – ANTGAMTINĖ BŪTYBĖ atveria giliausius tautos archetipinės sąmonės klodus, liudija, kad su ąžuolu lietuvius nuo amžių siejo toteminis antgamtinis ryšys: Baublys, stebuklingai tarsi pasakoje sužaliavęs iš įbestos lazdos, tampa lietuvių patronu, protėvių dvasių saugotoju, mat lietuviai tikėję, kad jos gyvena erdviame šio medžio kamienne. „Daugelio Europos tautų folkloristikoje taip pat randami pasakojimai apie mergaitę, gyvenančią pušies kamienne, ar apie senus medžius, kuriuose gyvena miško

(13) Plg.: *Ant piliakalnių, ant smėliakalnių*

Ąžuolai šventi kerojo

Ir tie dievaičiai, kuriuos žemaičiai,

Kuriuos lietuviai turėjo.

A. Baranauskas „Giedu giesmelę“

(14) Plg. su LKŽ: būbia ir būbia kai bitės avily Vdš. Kai 1812 m. nukirsdinto tūkstantmečio ąžuolo kamienne D. Poška įrengė pirmąjį Lietuvoje istorijos muziejų ir aprašė „Bitelę Baublyje“ (*Pczolka w Baublu*), tai ta simbolinė bitelė buvo jis pats, nes jis nešė ir nešė iš piliakalnių ir milžinkapių tarsi į senovinį apvalų aulį, į visą pasaulį jam atstojusią jaukiąją buveinę įvairiausias senienas – surūdijusius šalmus, kardus, kovos kirvius... Baublys jam buvo brangesnis už plačiausius rūmus: ir paguoda, ir miela pastogė, čia jis sutalpino pačią Lietuvos istoriją, jame apgyvendino senosios tėvynės dvasią, jos tikėjimą, papročius, mitus.

(15) S. Stanevičius lietuvių „Mitologijos aiškinime“ (*Wyjasnienie mythologii*) remdamasis M. Strijkovskiu mini lietuvių ir žemaičių dievus, iš jų dievaitį BUBILĄ, medaus ir bičių dievą [žr. 7, 920] (Lasickis šį dievaitį vadina Babilu, arba Baubliu).

(16) Remtasi Frenkelio etimologijos žodynu [5, 61].

dvasios – elfai; kertant tam tikrus medžius, girdisi dejonės ir pan. B. E. Tailoro duomenimis, dar XIX a. pabaigoje estų gyvenamose teritorijose buvo dažnai aptinkamas reiškiny – šventų liepų ir ąžuolų, esančių netoli nuo sodybos, aptvėrimas ir vaisingumo, t. y. gyvulių kraujo aukos ant jų šaknų, ritualas. Slavų tautos taip pat gerbė šventus medžius, siejo juos su gyvybės mitologema, ir ši tradicija atsispindi stebuklinėje pasakoje apie Kaščėjų Nemirtingąjį, – pastarojo gyvybė paslėpta ąžuole ir pan. Paprastai dievybės, mitiniai personažai ar sielų išikūnijimai siejami su konkrečiais medžiais – dažniausiai ąžuolu, kedru, palme ir kt., kurie tuo pačiu yra ir kosminių medžių analogai“ [9]. Lietuvių tikėjimas, kad ąžuole gyvenančios protėvių dvasios, mitiniai paukščiai, įvairūs dievai, padarė jį patį antgamtinę jaučiančia būtybę. Įdomi detalė: pagal etimologinį šio medžio vardo *Aržuolas* aiškinimą, tai esanti „mitinė pikta dvasia, anot senųjų pasakojimų, saugojusi Rojaus vartus, šis vardas sietinas su *aržus* – smarkus, aršus, aštrus, atkaklus“ [5, 61]. Plg.: *Jis yra labai aržus kaip jautis* Kp.

„Baublyje“ galima įžiūrėti, nors tiesiogiai jos neįvardytos, ir antrosios grupės metaforų, alegorijų, simbolių, kai žmogui suteikiamos medžio (ąžuolo) ypatybės. ŽMOGAUS – AŽUOLO metaforų reikšmės lietuvių tautosakoje ir vėlesnėje, ir šiuolaikinėje rašytinėje kūryboje implicitiškai be jokios išimties yra teigiamos, jos turi tvirtumo, galingumo, stiprumo, atkaklumo, nenugalimumo, nepralenkiamumo, sveikatingumo, ilgamžiškumo, karingumo, gražumo, aukštumo, nemirtingumo semos branduolį. Kad ąžuolas apdovanotas tokia teigiama semantika ir simbolika, rodo lietuvių liaudies pasakų, dainų tekstai, senųjų ir naujųjų autorių kūryba iki pat šių dienų. Jos matyti ne tik iš pačių metaforų, bet ir iš gausios lietuvių frazeologijos, paralelizmų, alegorijų, palyginimų (palyginimas, kaip *tertium comparationis*, ir yra tradiciškai suprantamos metaforos kūrimo pagrindas: *žalias, gražus kaip ąžuolas* Sln., *sveikas kaip ąžuolas* Sz., *jaugęs vyras kaip ąžuolas* Skr.).

Vienoje archajiškiausių lietuvių pasakų apie Eglę žalčių karalienę patį vyriausią, atkakliausią, patį ištvermingiausią „Vyresnįjį sūnų [žaltienė] ažkeikė, kad virstų Ažuolan“ BM 457 (Litauische Mundarten, gesammelt von A. Baranowski... Leipzig, 1920).

Ažuolas su žaibais ir vėtromis daug jau buvo kariavęs (K. Donelaitis).

Augo girioj ąžuolėlis, pas tėvelį – sūnaitėlis Rm. (Ramygala, Panevėžio r.).

Jo balsas medžius laužo, ąžuolus išverčia KN 30.

Vyrai mūrai ąžuolai Pn.

Vyrai kai ąžuolai abim pusim virto (S. Daukantas).

Frazeologizmas *kaip ąžuolas* arba metafora *ąžuolas* ligi šiolei vartojami, kai turima galvoje puiki žmogaus sveikata, grožis, tvirtumas, stiprybė, narsumas:

„Turėjo jis keturis sūnus kaip ąžuolus plačiašakius, kurie buvo vienas už kitą stipresnis, vienas už kitą narsesnis“ (V. Krėvė).

O ir žodžiuose, turinčiuose ąžuolo šaknį, užkoduotos minėtos geriausios žmogaus ypatybės:

Jis tai ąžuolinis (= stiprus, tvirtas), stipras vyras Skr.

Ažuoliškas (panašus į ąžuolą).

Spėjamo „Baublio“ autoriaus J. Čečioto knygoje (žr. 3-ią išnašą) yra Nr. XXI pažymėta giesmė „Žemaitis Kailima 1298 m. valdant Vyteniui“, kurioje aprašoma ąžuolinė Kailimos kuoka. Jos esą niekas negalėjęs atlaikyti, lygiai taip niekas negalėjęs prilįgti ąžuoliniam vaikiniui Kailimai. Šiuo tekstu tarsi sutvirtinama archetipinė žmogaus – ąžuolo metafora. Be to,

čia galima matyti tiesiogines sąsajas su Rimgaudo kuoka (17), kuria jis užmušė baisųjį stumbrą. Kailima – ne šiaip eilinis vyras, jis iš visų stipriausias, galingiausias (*Sam tež Kajlim na žmudzi // Siły więkšej nad ludzi*). Taip išvedamos amžinosios galingiausiųjų – ažuolo (šiuo atveju iš ažuolo išdrožtos kuokos), Perkūno (*Kuokos tarsi Perkūno neatlaiko joks kūnas*) ir žmogaus – paralelės.

*Augus girioj Žemaičių
Kuoka ta ažuolaičio,
Ten ir Kailima gimęs –
Ažuolinis vaikinasis!*

Jeigu lygintume su slavų kalbose (ir dialektuose, ir literatūrinėje kalboje) plačiai paplitusia ŽMOGAUS – AŽUOLO metaforos semantika, tai iš tiesų rastume ne tik panašumų, bet ir esminių skirtumų. Etnolingvistiniai tyrimai rodo, kad senų senovėje ažuolo įvaizdis slavų kalbose, šiuo atveju – rusų, buvęs toks pats teigiamas kaip ir lietuvių, tačiau pamažu transformavosi iš pozityvaus į negatyvų: su šio žodžio (rus. ažuolas – *dub*) šaknimi padaryta gana daug pejoratyvinę semą turinčių ekspresyvių emocinių vertinamųjų žodžių žmogaus būdai, charakteriui, psichikai nusakyti tokia negatyvia reikšme: nejautrus, bukas, šiurkštus, kvailas (pavyzdžiui, *dubas, dubina* – kvailys [6, 70–72], dar ir *dubolaz* (nenuorama), *duboglot* (godus, nepasotinamas žmogus), *dubovatyj, dubjo, dubec, dubiaka, dubotolk, dubonosyj* (nepaklusnus, užsispyręs). Nepaklusnumo, užsispyrimo semą turi ir lenkų frazeologija su bendrašakniu žodžiu *dąb*, pavyzdžiui, *stanąc dęba* = piestu stoti (apie arklį); pasišiausti (apie plaukus); ožiutis, spirtis; frazeologizmas *dać dęba* = pasprukti, pabėgti, taigi nepaklusniai elgtis.

Tačiau gilioje senovėje slavų kalbose „ažuolas turėjo nepaprasto medžio statusą – simbolizavo žmogaus stiprybę ir jėgą, buvo laikomas šventu medžiu. Tik ilgainiui į pirmą šio žodžio reikšmės planą iškilo sėma „žievės kietumas, tamsumas. Ši reikšmė aktyvizavosi išvestiniuose žodžiuose iš *dubovatyj* kalbant 1) apie šiurkštų, netašytą, nepaslankų, 2) apie buką, kvailą žmogų“ [6, 71]. Rusų liaudies sąmonėje metafora *dub* tvirtai asocijuojasi su stambaus sudėjimo, didelio, stipraus, bet kartu tinginio, nepaslankaus, šiurkštaus ar kvailoko žmogaus paveikslu. Tai siek tiek primena atvirkštinę metaforą (ironiją, arba antifrazę), kai pagiriamuoju žodžiu iš tiesų peikiama (lietuvių kalbos vartosenoje, pavyzdžiui, sakoma: *na ir erelis* turint galvoje, kad tas žmogus iš tiesų visiškai silpnas, bailus ir pilkas kaip *žvirblis*).

Lietuvių kalboje su ažuolo šaknimi visai nėra pejoratyvinių žodžių, atvirkščiai, tik melioratyvinės, eufeminės formos. *Kirto brolelį kaip ažuolėlį* KlpD28. Lietuvio pagarba, meilė ir prierašumas ažuolui ar netgi iš jo padirbintam įrankiui ar daiktui išskirtinai maloninis:

[turėjo] stiproką apgeltuotą ažuoluzėlytėlio lazdužikę Jrk.

Tokia švelni leksika galbūt rodo archetipinę lietuvių mentaliteto raišką – baimę prieš šventąjį medį. Plg. su etimologiniu šio medžio vardo aiškinimu, kad *Aržuolas* – mitinė pikta dvasia, ir ne tik pikta, bet ir smarki, arši, atkakli (žr. [9]). Ir kitose indoeuropiečių kalbose eufemizmai buvo susiję su draudimu, atsiradusiu iš baimės ir tabu pavadinti kokią nors piktąją dvasią tikru vardu. Eufemizmas dažnai būdavo netgi antifrazė, pavyzdžiui, pagonyms graikai tamsos dievo Erebo piktąsias dukteris vadino *Eumenidėmis*, t. y. darančiomis gera, o žiaurį laivus ir žvejus ryjančią Juodąją jūrą – *Svetingąja*.

(17) Abiejuose kūriniuose kuoka lenk. vadinama *maczuga*. *Giesmelėse* J. Čečiotos rašo: *W żmudzkich lasach zrodzona // ta maczuga toczona!* „Baublyje“ rašoma: *Przybiegl i maczuga silną // W byka łbie topi glęboko.*

Lietuvių liaudies dainose, eilėraščiuose iki pat naujausių laikų ažuolas neturi kitos reikšmės kaip tik pozityvią, ažuolai – lietuvio sielos stiprybė: *Žemėj Lietuvos ažuolai žaliuos, // Ažuolai žaliuos, žemėj Lietuvos...*Lld.

*Kaip ažuol's drūt's prie Nemunėlio
Lietuvis nieko neatbos!
Kaip eglė ten prie Šešupėlės
Ir vėtroj, ir žiemą žaliuos!*

S. Zauerveinas

Ažuolo metafora lietuvių kultūroje iki šių dienų nusakoma viskas, kas žmogaus geriausia – tvirtas būdas, stiprus charakteris, graži vyriška išvaizda, galingas balsas. Šio medžio metafora apima ir nepaprastas žmogaus kūrybines galias, ir pasiaukojimą, pareigingumą, darbštumą, atkaklumą, karingumą, valingumą, dvasios stiprumą, taurią elgseną.

IŠVADOS

Su ažuolu lietuvių etnokultūroje susijusios dvejopo pobūdžio metaforos. Pirmojo tipo metafora AŽUOLAS – ANTGAMTIŠKA BŪTYBĖ rodo antropomorfinį šio medžio kultą, jis sudvasinamas, laikomas patronu, gynėju, užtarėju. Legendoje aprašomas „Lietuvos miškų karalius“ – išdidus, karingas, gelbėtojo balsu įspėjantis apie artėjančią nelaimę. Šventajam medžiui lenkiamasi, juo pasitikima: juk jį globoja ir kaip savo akį saugo pats Perkūnas. Visais amžiais ažuolo vardas tariamas meiliai, maloniai, nevengiama ir eufemizmu, kelių pakopų darybinių deminutyvinių formų (*ažuolužėlytėlis*), galbūt ir iš baimės prieš stiprią, antgamtišką dvasią.

Antrojo tipo metafora ŽMOGUS – AŽUOLAS šio medžio ypatybės perkeliama žmogui. Paprastai žmogus, metaforiškai pavadintas ažuolu, yra kuo nors išskirtinis, tai tokia asmenybė, kurio „gyvenimas yra įgijęs savotiško simbolio reikšmę“ (18).

Žemaičių legendoje „Baublys“ iškyla archetipinis lietuvių pasaulio vaizdas, jame jaučiamos metaforinės paralelės tarp senojo ažuolo ir kunigaikščio Rimgaudo, tarp vešliai sužaliavusio bubulio ir penkiolikmečio Mindaugo. Drauge Baublys yra ir stiprios, tvirtos, nenugalimos pagoniškosios Lietuvos simbolis.

Žmogaus – ažuolo metafora įvairiais pavidalais pasikartoja lietuvių kultūroje. Ažuolo kultas dar vis gyvas, geba prasiskverbti pro amžių ūkanas ir netikėtai pažadinti jaunosios kartos tautinę savimonę. Šią išvadą apibendrina šiuolaikinio dainų kūrėjo Hokšilos (19) metaforinė saviidentifikacija su ažuolu: tai sąmoningas moralinis pasirinkimas: *mūsų protėviai žili // kovot garbingai išmokino. // stiprūs mes kaip ažuolai, // kuriuos kriviai pasodino.*

Gauta 2012 02 17
Priimta 2012 03 02

Literatūra

- [1] *Bitelė Baublyje*: antologija. Sudarė S. Skrodenis. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto I-klas, 2011.
- [2] ČEČIOTAS, Jonas. *Giesmelės apie senovės lietuvius iki 1434 metų*. Iš lenkų kalbos vertė R. Koženiauskienė. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-klas, 1994.
- [3] GIRDZIJAUSKAS, Juozas. *Lietuvių literatūros vagoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 453–455.

(18) Lyg ažuolas plačiašakis... Simono Daukanto 175-osioms gimimo metinėms [3, 453].

(19) Prieiga per internetą: <http://dainutekstai.lt/r1742/hoksila-rytas.html>

- [4] LLI XIX a. – *Lietuvių literatūros istorija. XIX a.* Sudarė J. Girdzijauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- [5] LEW – *Litauisches Etymologisches Wörterbuch.* Von Ernst Frenkel. Band I. Carl Winter, 1962.
- [6] KOLOS'KO, E. V. Metaforiškij perenos „rastenije – čelovek“ v russkich narodnych govorach. *Acta linguistica petropolitana. Trudy instituta lingvističeskich issledovanij*, tom VI, čast' 1, 2010, p. 69–77.
- [7] *Simonas Stanevičius. Raštai.* Fotografuotinis leidimas. Sudarė J. Lebedys, J. Girdzijauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.
- [8] TIŠKEVIČIUS, Konstantinas. *Neris ir jos krantai.* Vilnius: Mintis, 1992.
- [9] ZABULYTĖ, Jolanta. *Medžio, augalo vaizdiniai pasaulėžiūroje.* Prieiga per internetą: <http://www.tradicija.lt/Tyrinejimai/Medzio.htm>
- [10] ZELENIN, A. Totemiškij kult derevjev u russkich i belorusov. *Izvestija Akademiji Nauk SSSR. Otd. Obšč. Nauk*, 1933, Nr. 6, p. 591–629.

REGINA KOŽENIAUSKIENĖ

Metaphorical expression of the oak cult in the Lithuanian ethnic culture (according to the Samogitian story “Baublys”)

Summary

This publication presents a new translation of the Samogitian story “Baublys” which is dedicated to the 200th anniversary of the foundation of D. Poška’s “Baublys”, the first history museum in Lithuania. The introductory part presents assumptions concerning the probable author of the story who paid tribute by his verse to D. Poška, an ever labouring bee in the trunk of a millenary oak.

The article focuses upon two types of metaphor transfer models – *oak – mythological being* and *human – oak* – in the Lithuanian culture, also based on the ethnolinguistic studies of neighbouring Slavic nations, invoking a metaphorical expression of an oak tree and the context of its transformations.

In the Samogitian story “Baublys” the archetypal world view of Lithuanians arises in which metaphorical parallels between the old oak and the duke Rimgaudas, and between the stick coming into thrifty leaf and the fifteen-year old Mindaugas, the future king of Lithuania, are perceived. At the same time, Baublys is a symbol of strong, invincible pagan Lithuania.

At all times Lithuanians uttered the name of an oak with tenderness and affection, using euphemisms, multi-stage diminutive forms (*ažuolužėlytelis*), possibly for fear of the supernatural power inhabiting it. Such kind of expression shows the anthropomorphic cult of this tree.

The examples in the article demonstrate that even the most modern model of metaphor transfer is the continuation of the established cognitive models and their reflection in the language, the expression of the traditional national mentality.

Key words: Baublys, metaphorical expression of oak, ethnic culture, ethnolinguistics, pagan Lithuania